

V zahraničí byla tuberkulóza především během první poloviny 19. století v kulturní a symbolické rovině vnímána jako nemoc umělců, intelektuálů a bohémů. Nemoc měla vliv na fyzické vzezření nakažených, které se projevovalo vyhublostí, bledým tónem pleti a výraznými vodnatými očima. Ve spojení s uměleckými kruhy tyto symptomy paradoxně reprezentovaly ideál krásy. S postupem času byly popsány příčiny tuberkulózy, které jsou připisovány životu ve špině, špatným hygienickým návykům nebo nedostatečné výživě, typické zejména pro níže situované sociální vrstvy. Proměňuje se tak receptce tuberkulózy ve společnosti a stává se z ní stigmatizující nemoc, kdy dochází k částečnému vyčlenění nemocných na její okraj.

To, jakým způsobem se společnost a tedy i autoři vyjadřovali o nemoci a tuberkulózních pacientech, mělo vliv na jejich reprezentaci a přijetí ve společnosti, čímž byl jistě ovlivněn pohled nemocných na sebe samé a jejich prožívání každodenního života. Prostřednictvím literárních děl byla vytvářena představa jakési abnormality nemocných, kvůli čemuž se tuberkulózní stávali skupinou, jež vyvolávala strach u druhých. Základní otázkou tedy je, jak o tuberkulóze referovali doboví čeští autoři, jestli a jakým způsobem se jejich pohled na nemoc v průběhu 19. a první poloviny 20. století měnil a zda je v prostředí české literatury zachytitelný výše uvedený zlom ve vnímání tuberkulózního člověka. Na základě prostudovaných materiálů bude sestaven typický literární obraz nemocného.

V českém prostředí neexistují ucelené historiografické práce, jež by se věnovaly tématu změny pohledu na tuberkulózní pacienty. Zdrojem mnoha informací jsou ale dvě zahraniční knihy *Illness as Metaphor*¹⁵⁶ Susan Sontagové a *The Making of a Social Disease: Tuberculosis in Nineteenth – Century France*¹⁵⁷ Davida S. Barnes.

—¹⁵⁶ SONTAG, Susan. *Illness as Metaphor*, New York, 1978.

—¹⁵⁷ BARNES, D. S. *The Making of a Social Disease*. [online]. [cit. 2015-09-07]. <http://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?docId=ft8t1nb5rp;brand=ucpress>.

Nutno podotknout, že obě knihy se věnují danému tématu v zahraniční literatuře – především francouzské a ruské.

Knihy Susan Sontagové *Illness as Metaphor* se zabývá různými metaforami, kterými jsou opředeny tuberkulóza a rakovina. Sontagová se totiž domnívá, že v mnoha ohledech je vnímání obou nemocí podobné, přičemž tuberkulóza dříve představovala stejnou hrozbu, jakou je v dnešní době rakovina. Autorka tvrdí, že v 19. století se věřilo, že samotné jméno nemoci, má magickou moc. Strach z tuberkulózy byl skutečně obrovský, a pokud byla někomu diagnostikována, bylo to jako diagnóza smrti.¹⁵⁸ Jako příklad uvádí Stendhalovo dílo *Armance* z roku 1827, kde matka hlavního hrdiny odmítá vyslovit slovo tuberkulóza, neboť má strach, že jeho vyřčení urychlí vývoj synovy nemoci.¹⁵⁹

V 19. století byla nemoc spojována pouze s jedním orgánem, a to i přesto, že napadá i jiné části těla, plicní tuberkulóza je nicméně nejčastější forma této nemoci. Možná to bylo důvodem její idealizace a toho, že byla opředena tolika mýty. Napadá totiž vrchní část těla, takzvanou spiritualizovanou část. Nemoc plic byla navíc metaforicky vnímána jako nemoc duše.¹⁶⁰ V dané době byla viděna jako něco, co produkuje euforii, zvýšený apetit a zhoršenou sexuální touhu. Být nakažený touto nemocí bylo považováno za afrodiziakální a tuberkulózní jedinec oplýval neobyčejnými silami přitažlivosti, byl krásnější, sexy a oduševnělejší než kdy předtím. Tuberkulóza byla popisována jako nemoc z vášně a umřít na ni jako „dekorativní“, jednalo se o tzv. lyrickou smrt. Pacienti byli často popisováni jako smutní, právě smutek byl znakem citlivosti, křehkosti a bezmocnosti. V 19. století se tuberkulóza a smutek stávají synonymy. Nemoc byla často spojována s umělci a v důsledku toho rovněž s bohémským způsobem života. Tuberkulóza byla ne-

—¹⁵⁸ SONTAG, S. *Illness*, s. 6–7.

—¹⁵⁹ Tamtéž, s. 6.

—¹⁶⁰ Tamtéž, s. 11, 18.

mocí času, neboť urychlovala život a určitým způsobem jej činila více duchovním.¹⁶¹ V dnešní době je tuberkulóza tradičně spojována především s životem v bídě a chudobě, se špatnou hygienou, nevytopenými pokoji, nepřiměřenou stravou apod. Bylo tomu tak i dříve, ale chudoba není myšlena doslovně, některé hrdinky jako Mimi z *La Bohème* nebo Marguerite Gautierová z *Dámy s Kaméliemi* žily v přepychu, ale bída se nacházela v jejich duši, uvnitř se cítily osamocené.¹⁶²

V zahraniční literatuře 19. století čtenář nalezne řadu tuberkulózních postav, jejichž nemoc je popisována jako romantická choroba, jež ukončuje život především mladých lidí, kteří jsou si své nemoci a blížícího se konce dobře vědomi, ale smrti se nebojí, neboť ji vnímají jako blaženou.¹⁶³ Za příčinu nemoci je často považována rezignace jedince, tuberkulóza je spojována s pasivní smrtí a v některých dílech dokonce figuruje jako forma sebevraždy. Nemocní jsou vykresleni jako oběti, křehcí a pasivní lidé, kteří nemilují život natolik, aby přežili.¹⁶⁴ V daném období lidé věřili tomu, že pro onemocnění tuberkulózou existovala určitá vnitřní, vrozená dispozice a že tedy existoval jakýsi typ tuberkulózních lidí. Franz Kafka, jenž sám nemocí trpěl, napsal roku 1917 svému příteli Maxi Brodovi svou domněnku, že tuberkulóza není žádná zvláštní choroba, ani nemoc, jež vyžaduje specifické pojmenování, ale intenzivnější zárodek smrti samotné.¹⁶⁵

Susan Sontagová ve své knize píše, že asociace romantického způsobu života a tuberkulózy má své kořeny již v polovině 18. století, kdy se nemoc stala módní záležitostí a byla dokonce spojena se zvláštním stylem oblékání. Tuberkulóza byla chápána jako určitý

—¹⁶¹ Tamtéž, s. 13–14, 17, 31–33.

—¹⁶² Tamtéž, s. 15.

—¹⁶³ Tamtéž, s. 16, 18.

—¹⁶⁴ Tamtéž, s. 24–25.

—¹⁶⁵ Tamtéž, s. 19.

styl vzezření, které se stalo vzorem pro 19. století, kdy byly symptomy nemoci, jež se specifickým způsobem projevují na fyzickém těle nemocného, považovány do jisté míry za přitažlivé. Autorka rovněž zmiňuje fakt, že nový styl, ovlivněný tuberkulózou, byl modelem pro aristokratický vzhled, a to právě ve chvíli, kdy status aristokrata přestává reprezentovat mocenské postavení a stává se pouhou „image“.¹⁶⁶

Zajímavé je tvrzení, že dámská móda a kult štíhlých žen 20. století byly poznamenány metaforami spojovanými s romantickými představami o tuberkulóze z konce 18. a počátku 19. století.¹⁶⁷ Právě otázce vytváření idealizovaného obrazu ženství ve spojení s tuberkulózou se ve své knize *The Making of a Social Disease* věnuje David S. Barnes.¹⁶⁸ V 19. století bylo ženství spojeno s utrpením, jež bylo vnímáno jako morálně a duchovně očišťující. Utrpením byla často nemoc a následné umírání. Tento prototyp se odráží v dobové literatuře, divadelních hrách, operách apod. Obraz křehké, tuberkulózní dívky, která prochází nemocí a umírá, rezonuje po celé 19. století francouzskou literaturou (autor se věnuje dané problematice pouze v prostředí Francie). Tuberkulóza se zdá být preferovanou příčinou smrti pro určitý typ ženské postavy. Autor ve svém díle věnuje pozornost hrdinkám děl *Dáma s kaméliemi*, *Bídníci*, *La Bohème*, zmiňuje rovněž *Moulin Rouge*. Stejně jako Sontagová, rovněž Barnes poukazuje na spojení nemoci s romantismem – v dílech se objevují prvky jako sentimentalita, vášeň, romantika a spiritualita. Hubnutí je vnímáno jako znak krásy, ženy jsou vykresleny jako svůdnější a ctnostnější, jsou mladé a vášnivé, často se objevuje dichotomie světice – hříšnice. Tuberkulóza je u ženských postav jejich osudem, něčím, čím si musí projít,

—¹⁶⁶ Tamtéž, s. 26, 28.

—¹⁶⁷ Tamtéž, s. 29.

—¹⁶⁸ Konkrétně se jedná o kapitolu *Redemptive Suffering and the Patron Saint of Tuberculosis*.

v jejich případě nemoc nemá být vyléčena. Tuberkulózní dívky jsou mnohdy spojovány s květinami, které jsou symbolem pomíjivé krásy a pomíjivosti života samotného. Často se opakuje motiv dívky mučednice, jež má dojít vykoupení skrze utrpení a pomalé umírání. V mnoha dílech dochází k idealizování a mystifikování nemoci, vytváří se jakýsi romantický kult.¹⁶⁹

Barnes se dále zabývá spojitostí tuberkulózy s alkoholem a syfilis.¹⁷⁰ To, co bylo v 19. století považováno za morální, byla umírněnost jak v alkoholu, tak i v sexuální aktivitě, dále stabilní a čistá domácnost, jejíž základ tvořil monogamní manžel a manželka s dětmi. Objevila se myšlenka, že alkoholismus a syfilis byly příčinou tuberkulózy, nebo přinejmenším přispívaly k jejímu vzniku, že tedy lidé holdující alkoholu a syfilitici měli predispozici k propuknutí tuberkulózy. Alkohol a syfilis byly spojovány s určitým životním stylem, s bohémským způsobem života, který často vedli umělci, ale ne nutně pouze oni. Pokud tedy měl být započat medicínský boj proti tuberkulóze, bylo nutné nejdříve začít společenský boj. Boj proti alkoholismu se projevoval také v prostředí českých zemí, kdy mnoho lékařů prostřednictvím svých přednášek a knih apelovalo na společnost, aby si uvědomila negativní dopady alkoholu. Vzniklo jakési děsivé trio: tuberkulóza, alkohol a syfilis. Tímto spojením došlo k ustanovení morální etiologie tuberkulózy, ke spojení určitého typu chování s nemocí a rovněž ke spojení morálky s úmrtností.¹⁷¹

Co se alkoholu týče, ten představoval sporné téma mezi lékaři 19. století, neboť jedna skupina byla přesvědčena o jeho devastujících účincích na lidské zdraví, rovněž o tom, že děti alkoholiků byly fyzicky slabší a nemocem hůře odolávaly, jiní naproti tomu byli přesvědčeni o jeho pozitivních účincích, a dokonce jej

—¹⁶⁹ BARNES, D. S. *The Making of a Social Disease*.

—¹⁷⁰ Kapitola *Morality and Mortality*.

—¹⁷¹ BARNES, D. S. *The Making of a Social Disease*.

používali jako součást léčebné kúry, ovšem je nutné podotknout, že vždy v jasně stanoveném množství. Alkohol byl v dané době dáván do souvislosti nejen s tuberkulózou, ale byl také vnímán jako nemorální.

S tuberkulózou byla spojována i syfilida, která ale nebyla terčem sporných diskusí tak jako alkohol. Syfilitici byli obecně považováni za ohroženou skupinu. Tuberkulóza byla kvůli syfilidě často dávana do spojitosti s prostitutí, neboť, jak někteří lékaři ve Francii argumentovali, k přenosu bacilů docházelo při líbaní, které doprovází každý pohlavní styk. Jako centrum nemorální a pokleslé zábavy byl označen kabaret. Místo, kde se scházeli umělci, lidé se zde oddávali alkoholu, muži hledali společnost lehkých žen a kde se nákaza mezi návštěvníky velmi rychle šířila. Společenský boj proti tuberkulóze byl tedy primárně namířen proti kabaretům, jež byly viděny jako koncentrace všeho špatného a nemravného.¹⁷²

I přesto, že v roce 1882 Robert Koch představil skutečnou příčinu nemoci, metafory, kterými byla tuberkulóza opředena po mnoho let, i nadále přetrvávaly, a to až do první poloviny 20. století. Ve společnosti probíhala masová osvěta a výchova, ale nový pohled na nemoc se vžíval jen velmi pomalu a ještě mnoho let po objevení Kochova bacilu se v literatuře objevuje romantický typ tuberkulózního člověka.

Následující pasáže již pojednávají o reflexi tuberkulózy český píšících autorů. V české literatuře se však ve vymezeném období nemoc pod slovem tuberkulóza vyskytuje velmi zřídka, častěji až od druhé poloviny 20. století. Do této doby byly užívány jiné, lidovější výrazy, jako jsou úbyť nebo oubyť a souchotě či souchotiny. Oba tyto výrazy jsou odvozeny od fyzických symptomů, jež se projevovaly na tuberkulózním člověku. Nemocní totiž rychle ztráceli na váze, a to především v důsledku snížené chuti k jídlu. Proto tedy název úbyť a souchotě, neboť člověk ubýval nebo usychal, ztrácel

—¹⁷² Tamtéž.

se před očima. V případě pojmu souchotě lze ale souvislost hledat s dalším typickým symptomem a to kašlem, u lidí trpících tuberkulózou se jedná nejčastěji o suchý kašel. Oba výrazy se tedy v literatuře objevují po celé období 19. století, jejich použití ale zasahuje rovněž do první poloviny 20. století. Je třeba se zmínit ještě o jednom pojmu, který se v české literatuře objevuje, a tím je ftisa. Ftisa je původem řecké označení pro tuberkulózu. Používali jej především autoři 19. století.

Samotný výběr autorů je determinován podmínkou přítomnosti tématu tuberkulózy v daném díle, přičemž v centru zájmu jsou autoři, kteří nemocí sami netrpěli. Nicméně v české literatuře nebylo objeveno žádné dílo, ve kterém by nemoc představovala základní téma, jako tomu bylo u zahraničních autorů. Například v *Kouzelném vrchu*¹⁷³ od německého spisovatele Thomase Manna, obraz tuberkulózní dívky se velmi podrobně rovněž vyskytuje v díle Ericha Maria Remarqua *Tři kamarádi*.¹⁷⁴ V dílech českých autorů je tuberkulóza tématem marginálním, objevují se pouze zmínky v rámci jiného, hlavního děje. Popis tuberkulózních postav se v průběhu vymezeného období příliš nemění, v různých obměnách se opakují stále stejné znaky. Typický tuberkulózní člověk je v literatuře vylíčen následovně: je vychrtlý, bledý, má kašel, a to nejčastěji suchý, trpí vysokými horečkami, v důsledku kterých se nadměrně potí a často blouzní a propadá fantaziím. U některých autorů je také vykreslen jako člověk se smutným výrazem ve tváři.

—¹⁷³ Originální název je *Der Zauberberg* a poprvé kniha vyšla v roce 1924. Prvního českého vydání se dočkala roku 1930. Děj románu se odehrává na počátku 20. století v luxusním švýcarském sanatoriu poblíž města Davosu. Thomase Manna pro napsání knihy inspirovala nemoc jeho manželky Katie, která léčbou v podobném sanatoriu prošla.

—¹⁷⁴ Originální název je *Drei Kameraden*, kniha poprvé vyšla roku 1936. Děj se odehrává mezi dvěma světovými válkami, hlavním hrdinou je Robert Lohkamp, který přežil první světovou válku a snaží se navrátit zpět do normálního života. Zamiluje se do dívky jménem Patricie Hollmannová, jež trpí tuberkulózou. Dívka své nemoci nakonec podléhá.